

ISTORIOGRAFIJA Historiography

Dr Gordana KRIVOKAPIĆ-JOVIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd

DVA PRISTUPA BALKANSKOM I JUGOSLOVENSKOM PROSTORU: UPOTREBA FRANCUSKIH IZVORA KOD MARIJE TODOROVE I TRAJANA STOJANOVIĆA

Knjige Trajana Stojanovića *Balkanski svetovi. Prva i poslednja Evropa* (Equilibrium – Beograd, 1997, 520) i Marije Todorove *Imaginarni Balkan*, (BIGZ – Beograd, 1999, 444) su imale velikog odjeka u naučnoj i široj javnosti, posebno onoj koja se bavi ili zanima za balkanske studije. One su na neki način vrhunac u naučničkim i profesorskim karijerama oba autora; rezultat su obimnih i razvijenih istraživačkih i analitičkih napora (i koncepcija) balkanske istorije, iza kojih stoje i određena filozofska i teorijska polazišta, koja ih i čine osobenim i originalnim delima. Ta dela su svom snagom i „na velika vrata” uvela balkanske teme i sadržaje u novije svetske istoriografske tokove, pre svega osobenim navedenim teorijskim, metodološkim, istraživačkim i analitičkim pristupom, i to u trenutku kada je na Balkanu goreo jedan krvavi etnički sukob, koji je svojim različitim stranama, bio u žiži svetskog interesovanja, medijskog i svakog drugog, i koji je isprovocirao obilje smislenih i besmislenih reagovanja i delovanja. U ovim dvema knjigama se očevidno susreću, što spontano što namerno, dva toka koja inače nemaju nikakve veze jedan sa drugim, dva naučna napora da se razume istorija jednog prostora i ljudi u njemu, i novonastale svetske okolnosti oko Balkana spojene sa novim događanjima na njemu. Knjige su tako, jednostavno rečeno, „pogodile trenutak” i dobile na značaju i smislu, a njihov će se uticaj na istorijsku nauku i historiografiju izvesno i dalje nastaviti, u smislu ugledanja na prepoznatljiv kvalitet i značaj postignuća.

Ako se izuzme osnovna činjenica da se obe knjige bave balkanskim prostorom u viševekovnom, ili višemilenijumskom rasponu, i okolnosti koje bi se mogle videti i kao trivijalne (poreklo oba autora sa podrazumevajućim značajima koja proističu iz toga, emocije prema ljudima i prostoru koje su očevidne,

klasične profesorsko-naučničke karijere), teško da bi se išta dublje i značajno moglo naći kao zajedničko za njih, uključujući i činjenicu da se autori i ne citiraju uzajamno (mada se nalaze u spiskovima literatura jedan kod drugoga). To je kod Stojanovića neobično imajući u vidu da stavlja do znanja da poznaje radove Todorove, a kod Todorove bi se moglo reći da ona i nije bila u obavezi da citira ni tako značajan opus o Balkanu kao što je Stojanovićev, s obzirom na to kakav teorijsko-metodološki koncept sledi.

Bitno su različita ne samo polazišta oba dela, kao i način njihove realizacije, već naročito opšti i posebni domašaji, postignuća ove dve knjige. Naravno, moglo bi se odmah reći, već na osnovu prvog poređenja, da Stojanovićev pristup i delo, sa svojim istraživačkim konceptom koji proističe iz teorijsko-metodološkog modela „totalne istorije”, a koji se zapravo zasniva na neverovatno dobrom poznavanju istorijskih izvora i procesa, uključuje istraživački i sadržajno delo Marije Todorove, i na neki način, i uz neke ograde, to bi moglo da stoji. Međutim, ako stavimo u prvi plan njihov osnovni napor, težnju (koja proističe iz njihovih širih koncepcija): da pomoću prošlosti objasne savremenost odnosno savremena događanja, (da pokažu kako problemi iz prošlosti utiču na sadašnje probleme), da pokažu da se na Balkanu uvek iznova susreću njegova prošlost, sadašnjost i budućnost, da se prošlost vraća kao deo nerealizovanih nadanja i neprevaziđenih slabosti prošlosti, onda to i nije tako, onda ta dva sadržaja više idu jedan uz drugi, jedan pored drugoga, i zasebno doprinose jednom celovitijem razumevanju Balkana. Trajan Stojanović predstavlja istoriju Balkana kao istoriju (malih balkanskih) naroda, i premda priznaje značaj ratova i država, to je suštinski istorija malih lokalnih kultura i susretanja suprotstavljenih civilizacija, odnosno velikih kultura oličenih u velikim imperijama i državama (Otomansko carstvo, Habzburško carstvo, Rusko carstvo, Britanska imperija i Francusko kraljevstvo/carstvo i Francuska republika). S druge strane, Todorova se bavi slikom i percepcijom Balkana kako su ga videli i razumevali pojedinci (iz tzv. velikih kultura odnosno civilizacija) koji su putovali i boravili na njemu. Zatim, ona se bavi ideološko-političkom stavovima koji su nastali kao posledica uticaja tih slika i predstava u određenim sredinama, kulturama (anglo-saksonskoj, germanskoj, ruskoj i romanskoj, odnosno francuskoj i italijanskoj). Pokušavajući da definiše ono što zove „balkanizmom”, balkanskom idejom, i to kroz „zamišljanje Balkana” („imagining the Balkans”), ona ga poredi sa i suprotstavlja idejama Srednje Evrope i orijentalizma, Pri tom joj izmiče razumevanje jugoslovenske ideje, kao one ideje koja je tražila sklad sa idejom Srednje Evrope i „balkanskom idejom”. Daleko je ubedljivije tumačenje percepcije i recepcije Balkana kada se ono sagledava kroz dihotomiju Istok – Zapad. I premda se ona ne bavi poreklom, smislom i značajem te dihotomije u njenoj vezi sa balkanskom idejom, ona daje značajna objašnjenja ideološko-političkih pokreta, zadenutih u kulturu, kao što su filhelenizam, turkofilstvo, slovenofilstvo, i konkret-

nih političko-vojnih pitanja kako ih formuliše evropska diplomatija i vojno-strateški interesi pojedinih zemalja (istočno pitanje i npr. jugoslovensko pitanje i njegovi derivati).

Dakle, dok Stojanović u najširem mogućem krugu izvora (koji ogromnim delom uključuju i putopisce i ostale namernike koje Todorova identifikuje i čiju percepciju i potonju recepciju Balkana opisuje i tumači), otkriva najdublje (pa sve pliće i pliće) slojeve desetomilenijumskog postojanja kultura na balkanskom tlu, slojeve suprotstavljenih civilizacija koje su se tim prostorom širile, dotle Todorova hvata efemerne ili trajnije odjeke (formiranje i uticaj na javno mnjenje) ili posledice (uticaj na diplomatsko-političke krugove) manje ili više studioznih percepcija Balkana. Ona zapravo ispituje ne samo „unutrašnju strukturu” percepcije (obraci percepcije), ili percepciju „iznutra”, nego i oblikovanje nečega što bismo mogli da nazovemo nadgradnjom kroz proces recepcije, nadgradnjom u širokom rasponu od izazvanih emocija do moralnih stavova i manjih ili većih ideoloških konstrukcija, zavisno od tipa posredovanja u celoj toj proceduri.

Za razumevanje (osnovno i složenije) teksta Marije Todorove neobično je korisno i važno objašnjenje koje ona daje o svom eklektičkom „Hotelu Kvilu”, što je metafora Meri Daglas za „visoku teoriju”. Todorova reda niz imena teoretičara čije je korisne pojmove prihvatila i primenila, a koji su po njenom vlastitom priznanju arikulisali i rešavali mnoge njene sumnje: Ernest Gelner, Erik Hobsbom, Benedikt Anderson, Tom Nern i njihova bogata razmena ideja o nacionizmu, modernizmu i „konstruisanju tradicije”;¹ radovi o fenomenologiji drugosti i stvaranju stereotipa;² Ervin Gofman i njegov rad o žigosanju (uz to i „široka i plodna diskusija” koju je on izazvao među sledbenicima); zatim Meri Daglas sa svojim sveobuhvatnim razmišljanjima o kulturi, objektivnosti, skepticizmu, sklonosti ka kleveti, liminalnosti;³ takođe brojna literatura o marginalnosti; celokupna postkolonijalistička struja autora literature koja ju je naterala da uz pomoć Arifa Dirlika i Aijaza Ahmada sebi jasnije formuliše skepsu i neslaganje sa njima; zatim Frederik Džejmison i njegovi opšti pogledi o „eri multinacionalnog kapitala” i globalne američke kulture postmodernizma; najnovija literatura o imperiji i imperijalizmu R. Kebnera, H. D. Šmita i V. J. Momzena; razmišljanja Pjera Burdžea o opisivanju, propisivanju i prikazivanju, o političkom efektu „imenovanja”; novi radovi o taksonomiji (kategorijama, imenova-

¹ Kod nas je u ediciji *Biblioteka XX vek* objavljena knjiga *Izmišljanje tradicije*, Erika Hobsboma i Terensa Rejnđera (ed.), Beograd, 2002, str. 461. Ranije je prevedena Hobsbomova knjiga *Nacije i nacionalizam od 1780. Program, mit, stvarnost*, Filip Višnjić – Beograd, 1996, str. 232, (Edicija Libertas).

² *Biblioteka XX vek* je 1994. objavila prevod knjige Cvetana Todorova *Mi i drugi*. Francuska misao o ljudskoj raznolikosti, Beograd, 1994, str. 396.

³ *Biblioteka XX vek* je takođe objavila i knjigu Meri Daglas *Čisto i opasno*, a SamizdatFreeB92 je objavio prevod njene knjige *Kako institucije misle*, Beograd, 2001, str. 147.

nju, označavanju, sličnosti, projekciji); već naveliko rabljeni Fukoovi pojmovi „diskursa” i „znanja kao moći”;⁴ kao i romani Dejvida Lodža koje smatra izvanrednim uvodom u svet kritičke teorije, semiotike, metafore, metonimije i ostalih stilskih figura, u svet neprekidnog podmetanja „označenog pod označivač”.⁵ Ovaj eklektički teorijsko-pojmovni kompleks/zbir je pobrojan u obimnoj bibliografiji radova od preko 600 naslova, kako je već navođeno u domaćoj i stranoj naučnoj javnosti. Taj zbir zapravo čini dobar deo te bibliografije i najbolja je potvrda značaja koji se pridaje teorijskom i pojmovnom korpusu koji stoji iza osnovnog sadržaja knjige čineći njegov integralni deo. Sama autorka kaže da je ovaj njen interdisciplinarni projekat podrazumevao „izuzetno detaljno istraženu sekundarnu literaturu, kao i što potpuniji uvid u primarne izvore.”⁶

Duboka inspiracija čuvenim delom Edvarda V. Saida *Orijentalizam* je sveprisutna na očevidan način, i bez autorkinog upozorenja šta je i za nju značila ta knjiga i disput oko nje. Potvrđujući tako najbolje Saidove osnovne tvrdnje i zaključke, Todorova ne bez ironije, kaže kako joj je na samom početku ovoga njenoga rada savetovano da izbegne direktno intelektualno svrstavanje uz Edvarda Saida, kako i na nju ne bi pao teret sve snažnije kritike njegovih ideja.⁷ Saidovo delo je, kako u svojim polazištima, osnovnoj koncepciji, metodi, i idejama koje donosi, izuzetno originalno. Njegovo objašnjenje vlastitog metoda polazi od toga da njegovo izlaganje ne zavisi od iscrpnog kataloga tekstova koji se bave Orijentom, niti od jasno ograničenog niza tekstova, autora i ideja, koji svi zajedno obrazuju orijentalistički kanon. „Kičmu”, izraz koji sam upotrebljava, njegove metodološke alternative predstavlja niz istorijskih generalizacija koje izlaže odmah na početku, u Uvodu, i kojima se posle bavi analitičnije i detaljnije. Mi bismo ovde izdvojili samo neke od tih istorijskih generalizacija koje čine polazište i u razmišljanjima Marije Todorove. Said npr. kaže da se fenomen orijentalizma koji on proučava ne bavi, u principu, podudarnošću između Istoka i Zapada (što bi se očekivalo na osnovu početne tvrdnje da je Orijent kreacija Oksidenta) nego unutrašnjom konsistentnošću orijentalizma i njegovih ideja o Orijentu, „uprkos svim podudarnostima, ili s one strane svih podudarnosti, ili pak uprkos odsustvu podudarnosti sa 'realnim' Orijentom.”⁸ Zatim misao (koju on doduše uvodi kao „ograničenje” na Vikoovo izvanredno zapažanje da ljudi sami stvaraju svoju istoriju i da mogu da znaju samo ono što su napravili) da se ideje, kulture i istorije ne mogu ozbiljno proučavati ni razumeti a da se istovremeno ne proučava njihova moć, ili kako on kaže preciznije njihova kon-

⁴ Poslednji u nizu prevoda Fukoovih dela je prevod njegovih čuvenih predavanja na Kolež de Fransu 1978–1979, pod naslovom *Radanje biopolitike*, Novi Sad, 2005, str. 253.

⁵ Romani su takođe prevedeni kod nas.

⁶ M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd, 1999, str. 7.

⁷ *Isto*, str. 9.

⁸ E. V. Said, *Orijentalizam*, Beograd, 2000, 478, str. 14.

figuracija snage. Po njegovom shvatanju Orijent nije stvoren prosto kao nužnost imaginacije, nego je odnos između Oksidenta i Orijenta, odnos snage, dominacije i različitih stupnjeva složene hegemonije. On daje značaj i postojanju pisaca kao individualnih instanci među autorima koji se bave Orijentom, pored onih autora koji čine podlogu za razmatranje unutrašnje konsistentnosti orijentalizma. Todorova je u svojim razmišljanjima o odnosu balkanizma i orijentalizma potpuno na istom tragu, da se i ne istakne šira naučna inspiracija koja im je ista.

Nužno se nameće pitanje čemu je to konkretno u nastanku njenog dela poslužila toliko obimna i raznovrsna teorijsko-pojmovna literatura: analizi primarnih izvora, analizi kojih to njihovih delova, konceptualizaciji analizom nastalih sadržaja tj. povezivanju raznovrsnih elemenata nastalih analizom, proširenju osnovne konceptualizacije putem rezultata analize literature koja je već sledila iste ili slične trendove, kao i starije literature koja se bavila: nastankom i širenjem značajnih ideja ili ideologija, pokreta, manjim ili većim nacionalno-političkim pitanjima, formiranjem i širenjem stavova posebno moralnih, fobija takođe. Zaključuje se da je to sve bilo u igri, i još mnogo više, i da se za delikatnost analize nečije percepcije i formiranja raznovrsnih stavova (od moralnih do političkih nije dug put) mora dobro povezivati teorijsko znanje sa analiziranim sadržajem primarnih izvora. Sa stanovišta i notornog istoričarskog iskustva sa raznim vrstama istorijskih izvora i sa stanovišta sofisticiranih teorijskih razmatranja o istima, putopisna i slična literatura se tretira sa puno obazrivosti i kao izuzetno delikatna. Ona takođe, u ovom smislu, podleže apsolutnoj proverbi, tzv. kontroli pomoću drugih vrsta primarnih izvora. Kod Marije Todorove, i naravno u radovima predstavnika te struje mišljenja i konstruisanja, putopisna literatura ne samo što je glavni nego je i jedini primarni izvor, i uopšte nema „ukrštanja izvora”, odnosno njihovih sadržaja koji su analizom dobili druge oblike, nema provere nikakve vrste. Postoji samo njihova analiza i tumačenje/interpretacija uz dodatnu argumentaciju koja potiče uglavnom iz literature koja se bavi formiranjem manjih ili većih sistema mišljenja, ideologija, moralnih stavova, fobija itd., odnosno velikim delom onoga što čini duhovni, intelektualni, uopšte misaoni sadržaj jedne kulture ili civilizacije. Ako bismo pokušali da sistematizujemo u koje to raznorodne pokrete, od idejnih do onih koji više izražavaju stanje, ona smešta te „nesigurne izvore” čak i kad su primarni i još nesigurnije ili najnesigurnije njihove delove, morali bismo da počnemo od dihotomije Sever–Jug, pa ilirsko-tračkog dvojstva, pa vizantinizma i slovenstva, naravno i pre svega orijentalizma, dihotomije Istok–Zapad, odnosno katoličanstvo-pravoslavlje, filhelinizma, turkofilstva i slavofilstva (ili slavjanofilstva), panslavizma i pangermanizma, i naravno još kolonijalizma, imperijalizma i fašizma, da ne spominjemo sve male balkanske ili pojedinačne evropske nacionalizme, tradicije, pokrete u literaturi, umetnosti i kulturi (gde je za Todorovu važan romantizam, moderna i postmoderna, ali i drugi pravci). Pisac putopisa i njegov tekst se dvostruko tre-

tiraju, i kao pripadnici (sa svim što to podrazumeva) određene kulture odnosno civilizacije i kao tvorci određenih emocija, mišljenja, stavova o svemu što je izvan te kulture ili civilizacije. Kod Todorove, ako je uzmemo za predstavnika određenog tipa pristupa i razmišljanja, uslovno rečeno, u istorijskoj nauci, nema nekog temeljnog kodeksa u moralnom, političkom ili nekom filozofskom smislu koji čini referentni sistem za osnovno snalaženje, vrednovanje onoga o čemu se govori, za davanje poruke, i kao da zaista i „nema ničega izvan teksta”. Sve je viđenje, sve je percepcija, ono što je dato iskazom, tekstom, čini zapravo sve. U ovom impresivnom iskazu, tekstu, stradali su samo oni sadržaji kojih i nije bilo u njenim primarnim izvorima, a i neki primarni izvori, što zbog toga što nisu upotrebljeni, što zbog toga što možda nisu sveobuhvatno sagledavani ili su možda bili gubitnička ideologija, kao npr. jugoslovenska ideja, na kojoj se mogla i šire i pouzdanije varirati ideja susretanja, prožimanja, sukobljavanja kultura i civilizacija (makar kroz vođenje ratova i pravljenje država), zatim varirati ideja Balkana kao mosta između Orijenta i Evrope, između Istoka i Zapada.

Za razliku od Todorove, Stojanovićev opšti pristup, konceptualizacija u maniru „totalne istorije”, što je učio direktno od Brodela sedeći u Parizu po arhivima i seminarima, metoda u čijoj osnovi je stalno traganje za novim izvorima novih istorijskih sadržaja, novo iščitavanje starih izvora, proširivanje korpusa izvorne građe i na literarne/imaginativne tekstove, na „delikatne, neproverljive” delove starih i tih novih izvora, koji se odnose na širok spektar istorijskih sadržaja – daje sasvim drugačije rezultate. U podlozi opšteg pristupa Trajana Stojanovića je Brodelova ideja, koju je preuzeo od američkih akademskih institucija i krugova (od kojih je inače bio obilato finansiran 50-ih i 60-ih XX veka) da se opšti istraživački okvir mora postaviti na način kako se to obavlja u tzv. *area studies* (oblastima proučavanja) po američkim univerzitetima. Brodel je već u tom pravcu bio originalan izradom svoje doktorske teze o Mediteranu i mediteranskom svetu u epohi Filipa II. Suština ove stare ideje u novom ruhu, i u smislu sabiranja različitih sadržaja i znanja različitih disciplina, bila je da istoriju i istorijsku nauku stavlja u središte tih istraživačkih i intelektualnih napora. Edvard V. Said kritikuje „orijentalizam” baš kao proizvod tih oblasti proučavanja, naravno u smislu otkrivanja unutrašnje konsistentnosti tog orijentalizma, što Todorova pokušava kada je u pitanju balkanizam. Stojanović u svom istraživanju i spoznavanju Balkana pak maestralno koristi sve prednosti škole kojoj pripada. Izvanredno poznaje izvore o Balkanu, čitave arhive u delovima koji se odnose na Balkan, evropske, svetske i balkanske, pored pisanih poznaje izvanredno i materijalne izvore, putopisnu literaturu i širok spektar drugih raznovrsnih izvora. Ukrštanje izvora, odnosno provera jednih drugima je osnova njegovog metoda. Vrlo staro i vrlo konvencionalno u istoričarskom zanatu, što Brodelovoj školi nije palo na pamet da odbaci. Time postiže maksimalnu pouzdanost u redanju istorijskih činjenica i uspostavljanju odnosa među njima na

različitim nivoima i u različitim slojevima, kroz prostor i vreme. Kako dobro luči balkanske male kulture, balkanske svetove, kroz sva njihova opšta i posebna obeležja, ona koja ih vezuju i razdvajaju sa Evropom, Stojanović nam se ukazuje kao vrstan poznavalac evropske istorije, evropskih kultura, evropske civilizacije, gde i smešta Balkan. Koncept „totalne istorije” ne podrazumeva samo spoznavanje prostora i ljudi na njemu „u totalitetu”, već i poznavanje totaliteta jednog duboko humanističkog doživljaja sveta, da bi se što bolje spoznalo ono što veže i spaja pojedine njegove celine. Kod Stojanovića je jedna takva celina, Balkan, sagledavana i kroz stvarnost (*realia*) i kroz imaginativno. Efekat je širi od spoznavanja problema stvarnosti, on je isto tako duboko spoznavanje prošlosti, projekcija budućnosti.

Posebno mesto i kod jednog i kod drugog autora zauzimaju francuski izvori, ako tako možemo da nazovemo široki korpus izvora istražen po francuskim arhivima i bibliotekama, nastao kao proizvod postojanja, rada raznih institucija francuske države i društva, delovanja i kreativnosti pripadnika francuske nacije i kulture. Stojanović se suvereno kreće kroz npr. francuske konzulske izveštaje i građu nastajalu kroz više stoleća na balkanskom prostoru i oko njega, što čini podlogu sveukupnih njegovih analiza, podlogu za poznavanje suštinski važnih procesa za Balkan i na Balkanu, koje on originalno imenuje, pouzdano i precizno prati i razlikuje.